

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԷՎՈՅԱՆ ԼԻԱ ՍԱՄՎԵԼԻ

**ԹՈՒՐՔԻԱ-ԱՂԻՐԲԵՋԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
1991-2010 ԹԹ.**

**Է. 00.02. - «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

**Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտում**

Գիտական ղեկավար՝

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ա.Գ. Ավագյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Վ.Ա. Բայբուրդյան

պ.գ.թ. դոցենտ Է. Լ. Ջոհրաբյան

**Առաջատար կազմակերպություն՝
համալսարան**

Հայ-ռուսական (սլավոնական)

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. դեկտեմբերի 28-ին՝ ժամը 13:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող՝ ԲՈՀ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտական խորհրդում: Հասցե՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24/4:

**Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում:**

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. նոյեմբերի 26-ին:

**Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝**

պ.գ.թ. Գ. Ա. Մարգարյան

ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: 1991-2010 թթ. Թուրքիա-Ադրբեջան համագործակցության ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես երկկողմ, այնպես էլ տարածաշրջանային այդ երկու պետությունների ռազմաքաղաքական դաշինքի միջև քաղաքական, իրավական, ռազմական, տնտեսական համագործակցության հիմքերի և պատճառների վերհանման համատեքստում:

Թեմայի ուսումնասիրությունն առնչություն ունի Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Անվտանգության Ռազմավարության և Հայաստանի Հանրապետության Ռազմական դոկտրինի հետ: Մասնավորապես՝ «ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ որպես արտաքին սպառնալիք նշված է, որ Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հանդեպ զինված ուժի կիրառման բացահայտ սպառնալիքների պարագայում՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը, լինելով Ադրբեջանի ռազմավարական դաշնակիցը, նույնպես կարող է սպառնալիք ստեղծել¹: 2016թ. ապրիլի 1-4-ը Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի շփման գծում ռազմական գործուղությունների ժամանակ Թուրքիան հայտարարեց, որ ամբողջովին սատարում է Ադրբեջանին և հարկ եղած դեպքում պատրաստ է ամեն տեսակի օգնություն ցուցադրելու նրան: Ատենախոսության թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական համագործակցության համակողմանի ուսումնասիրման ու վերլուծության անհրաժեշտությամբ, տվյալ ժամանակաշրջանում Հարավային Կովկասում թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորման գործընթացով:

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է նաև Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության ձևավորման վրա ազդող հիմնարար գործոններից մեկի՝ թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորված գործընթացի ուսումնասիրմամբ և այդ դաշինքի ազդեցության ոլորտի մեջ Վրաստանի ներգրավման միտումների վերլուծությամբ:

Ատենախոսության նպատակներն ու խնդիրները:

Ատենախոսության հիմնական նպատակներն են Թուրքիա-Ադրբեջան երկկողմ համագործակցության հիմքերը և էությունը հնարավորին չափով համապարփակ վերլուծելը, հարաբերությունների զարգացման տրամաբանությունը պայմանավորող պետական և խմբային շահերի համընկման ու բախման, ինչպես նաև երկկողմ հարաբերություններում արտաքին և ներքին գործոնների դերակատարման բացահայտումը, Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների

¹Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն», «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հատուկ թողարկում, 2007, էջ 18:

համատեքստում տարածաշրջանային ընթացիկ քաղաքական զարգացումների հնարավոր միտումների վերհանումը:

Նկատի ունենալով ուսումնասիրվող թեմայի բարդությունները ու բազմակողմանի բնույթը՝ աշխատանքը հիմնականում գիտական ուսումնասիրության է ենթարկում հետևյալ խնդիրները.

- 1991-2010թթ. Թուրքիա-Ադրբեջան համագործակցության հիմնական ուղղությունների զարգացման և խորացման գործընթացները,
- Թուրքիա-Ադրբեջան համագործակցության քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրոնական բաղադրիչները,
- երկու պետությունների հարաբերությունների վրա ազդեցություն գործող արտաքին և ներքին գործոնները,
- Թուրքիա-Ադրբեջան համագործակցության իրավական և իրավապայմանագրային հիմքը,
- համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության միտումների համատեքստում Թուրքիա-Ադրբեջան երկկողմանի հարաբերությունների համակողմանի դիտարկումը,
- Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև կնքված իրավական փաստաթղթերի քաղաքագիտական վերլուծությունը և 2010թ. օգոստոսի 16-ի Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմավարական համաձայնագրի բովանդակության վերլուծությունը,
- Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական դաշինքից ՀՀ ազգային անվտանգությանը բխող մարտահրավերները:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն:

Ատենախոսությունը շարադրված է ՀՀ-ում, Ժնևի Միջազգային և զարգացման ուսումնասիրությունների ինստիտուտում և ՄԱԿ-ի գրադարանում պահվող հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, թուրքերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով պաշտոնական փաստաթղթերի, ժամանակակիցների հուշերի, հոդվածների ու հարցազրույցների, հայկական, թուրքական, ադրբեջանական և միջազգային մամուլի հրապարակումների, հայ և օտարազգի գիտնականների աշխատությունների ու հոդվածների հետազոտության և վերլուծության հիման վրա: Աշխատանքի արխիվային բազան հիմնվում է Ժնևի միջազգային և զարգացման ուսումնասիրությունների ինստիտուտի, ՄԱԿ-ի, Ֆրիբուրգի համալսարանի և Ֆեդերալիզմի ինստիտուտի գրադարաններում հասանելի աղբյուրների, ինչպես նաև ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվների վրա:²

Ատենախոսության մեջ օգտագործված սկզբնաղբյուրները բաղկացած են Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները կարգավորող իրավական

²The Graduate Institute of International and Development Studies, <http://graduateinstitute.ch>, The UN Geneva archives and library, <http://unog.ch/>, L'Université de Fribourg, <http://www.unifr.ch>, Institut du Fédéralisme, http://www.unifr.ch/ius/federalism_fr/surlefederalisme, ՀՀ ԱԳՆ Սահմանակից երկրների վարչության ընթացիկ արխիվ:

փաստաթղթերից:³ Դրա հետ մեկտեղ հարկ է նշել, որ մի շարք սկզբնաղբյուրների օգտագործումն անհնարին է նրանց անհասանելիության պատճառով՝ պայմանավորված համապատասխան արխիվային նյութերի գաղտնիության ժամկետի հետ:

ԼՂ զինված հակամարտության համատեքստում Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների ուսումնասիրության համար օգտագործվել են հայ և օտարազգի հեղինակների մի շարք գիտական ուսումնասիրություններ: Հատկապես կարևորում ենք Թ. դե Վաալի⁴, Ս. Չերնյավսկու⁵, Ն. Փեքմեզչիի և Ն. Բյույուքլըզզի⁶, Հ. Դեմոյանի⁷, Ն. Հովհաննիսյանի⁸ աշխատությունները: 1995թ. «մարտյան իրադարձությունների» մասին ուշագրավ տեղեկություններ են զետեղված Ֆ. Դեմիրբոլի⁹, Թ. Էրի¹⁰ և Ի. Սադիգովի¹¹ հուշերում, որոնք օգնում են լույս սփռել թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների կնճռոտ մի շարք խնդիրների վրա, այդ թվում Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմական և ռազմատեխնիկական համագործակցությանը ԼՂ պատերազմի տարիներին: Վերանշված աշխատություններն աչքի են ընկնում հակաալիկյան ուղղվածությամբ և տարբերվում են թուրքական և ադրբեջանական քաղաքական և պատմագիտական տեսակետներից: Ադրբեջանի ներքին քաղաքական զարգացումների լուսաբանման տեսակետից արժեքավոր են ադրբեջանցի քաղաքագետների և քաղաքական գործիչների՝ Ա. Մուֆալիբովի¹², Ա.Էլչիրեյի¹³,

³ Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk,İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, Ocak 24; 1992,Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, Bakü, 16 Ağustos, 2010; Türksoy’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, Kanun No. 3973, 22.02.1994.

⁴T. de Waal, “Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War”, NYU Press, 2003, pp.360.

⁵С.И. Чернявский, “Новый путь Азербайджана”, Москва, Азер-Медиа, 2002г., -349с.

⁶N. Pekmezci, N. Büyükyıldız, “Ülkücüler. Öteki devletin şehitleri.”, İstanbul,1999, s. 309.

⁷Հ. Դեմոյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թյուրքական գործնը, Երևան, 2002, էջ -136, Н. Demoyan, “Karabagh Drama: Hidden Acts”, Yerevan, 2003, pp. 116, Г. Демоян, Л. Мелик-Шахназарян, “Ходжалинское дело: особая папка”, Ереван, 2003, -48с., Г. Демоян, “Турция и Карабахский конфликт в конце 20-го в начале 21-го века: историко-сравнительный анализ”, Ереван, 2006, -255с..

⁸Ն. Հովհաննիսյան, “Հայաստանը Անդրկովկասյան-Մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի գործն”, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 1999, շ. 18, էջ 16-39:

⁹ F. Demirkol, “Diktatörleri uyku tutmaz”, İstanbul, 2002, - 328s..

¹⁰ T. Er, “Azadlıktan Tiranlığa”, Ankara, 2010, -448s..

¹¹ И. Садыгов, “Записки полковника”, 16/03/2012, http://www.radioazadlyg.org/archive/isa_sadigov

¹²Интервью с А.Муталибовым, “ Независимая газета”, 02.04.1992, Интервью с А. Муталибовым, Политический журнал, 24.05.2004.

¹³Interview with Abulfaz Elchibey, former President of Azerbaijan and leader of Democratic Congress and People's Front. Literaturnaya Gazeta, 4 March 1998, No. 9.

Չ. Ալիզադեի¹⁴, Ա. Յունուսովի¹⁵, Վ. Հուսեյնովի¹⁶, Է. Օրուզևի¹⁷, Ի. Սադիգովի¹⁸ հարցազրույցները, հուշապատումները և մենագրությունները:

Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների խորքային գործընթացների բացահայտմանը նպաստել են քաղաքագետների և միջազգային հարաբերությունների տեսաբանների՝ Չ. Բզեթինսկու¹⁹, Գ. Ֆուլլերի²⁰, Ս. Հանթինգթոնի²¹, Ֆ. Ֆուկույամայի²², Ա. Դավութջյուլի²³, Բ. Օրանի²⁴ և այլոց աշխատությունները:

Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների տարբեր ասպեկտներ, ինչպես նաև երկու պետությունների արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ ներկայացված են նաև Թուրքիայի վերլուծական կենտրոնների՝ Տնտեսական ու սոցիալական հետազոտությունների թուրքական հիմնադրամի (ԹԵՄԵՎ, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etudler Vakfi, TESEV)²⁵, Քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական հետազոտությունների հիմնադրամի (ՍԵԹԱ, Siyaset Ekonomi Ve Toplum Araştırmaları Vakfi, SETA)²⁶, Միջին Արևելքի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի (ՕՐՍԱՄ, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, ORSAM)²⁷, Միջազգային ռազմավարական վերլուծությունների հիմնադրամի (ՈՒՍԱՔ, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, USAK)²⁸ Ռազմավարական հաղորդակցության կենտրոնի (ՍԹՐԱԹԻՄ, Stratejik İletişim

¹⁴ Յ. Ալիզադե, Ք. Ագաև, “Азербайджан. Конец второй республики (1988–1993 гг.)”, изд. Дом “Граница”, Москва, 2006, -615 с.

¹⁵ Ա. Յունուսով, “Ислам в Азербайджане”, Заман, Баку, 2004, -388с., Ա. Յունուսով, “Азербайджан в Начале XXI века: Конфликты и Потенциальные Угрозы”, Баку, 2007, -241с.

¹⁶ Վ. Գուսեյնով, “Больше, чем одна жизнь”, Кн. 1, 2, изд. дом “Красная Звезда”, Москва 2013. - 384 с., -424 с.

¹⁷ Է. Օրուջև, “Шуша. Май 1992г. Свидетельство очевидца.” 2008, <http://azdiaspora.org/>

¹⁸ Ի. Տադիգով, “Записки полковника”, 16/03/2012, http://www.radioazadlyg.org/archive/isa_sadigov

¹⁹ Z. Brzezinski, “The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives”, New York: Basic Books, 1998, p. 240.

²⁰ G. Fuller, “The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in the Muslim World”, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2008, pp.196, Graham E. Fuller, Ian O. Lesser, “Turkey’s New Geopolitics: From the Balkans to Western China”, Boulder, Colorado: Westview Press, USA, 1993, G. Fuller, “Turkey in the New International Security Environment,” Dis Politique, 16, Nos. 3-4, 1992, pp. 29-44.

²¹ S. Huntington, “The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order”, Simon and Schuster, New York, 1996, 367 pp..

²² F. Fukuyama, “State-Building: Governance and World Order in the 21st Century”, Cornell University Press, 2004, 137 pp., F. Fukuyama, “The End of History and the Last Man”, Free Press, New York, 1992, p. 432.

²³ Ա. Դավութջյուլի, Stratejik Derinlik, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.584.

²⁴ Վ. Օրան, “Türk Dış Politikası Cilt 2: 1980-2001 (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, -637s., Վ. Օրան, “Türk Dış Politikası Cilt 3: 1980-2001 (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, -885 s..

²⁵ Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, <http://www.tesev.org.tr>

²⁶ Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, <http://www.setav.org>

²⁷ Ortadoğu stratejik araştırmalar merkezi, <http://www.orsam.org.tr>

²⁸ Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, <http://www.usak.org.tr>

Merkezi, STRATİM),²⁹ Թուրք-ասիական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի (ԹԱՍԱՄ, Turk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, TASAM)³⁰ հետազոտություններում:

Ասենսիստության մեջ մեծապես օգտագործվել են նաև օտարերկրյա վերլուծական կենտրոնների ու գիտահետազոտական ինստիտուտների՝ ՌԱՆ-ի³¹, Չեթեմ Հաուսի³², Բրուքինգսի³³, Ջեյմսթաուն հիմնադրամի³⁴, Վաշինգտոնի Մերձավոր Արևելքի ինստիտուտի³⁵, Եվրոպական քաղաքականության հետազոտության կենտրոնի /CEPS/³⁶, Կարնեգիի հիմնադրամի³⁷, Ատլանտիկ Քանսըլի³⁸ զեկույցներ և ուսումնասիրություններ:

Ասենսիստության մեջ նաև լայնորեն օգտագործվել է հայ և արտերկրյա մամուլում, միջազգային հարաբերություններն ուսումնասիրող հեղինակավոր պարբերականներում հրապարակված տվյալները, ինչպես նաև տարածաշրջանային քաղաքականության փորձագետների, վերլուծաբանների, քաղաքագետների և քաղաքական գործիչների հոդվածները և հարցազրույցները³⁹:

Պաշտոնական տեղեկատվություն ստանալու համար օգտագործվել են Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Նախիջևանի ԻՀ, ՀՀ, ԼՂՀ, Վրաստանի, ՌԴ Արտաքին գործերի նախարարության⁴⁰, Թուրքիայի և Ադրբեջանի Խորհրդարանների⁴¹,

²⁹ Stratejik İletişim Merkezi, <http://www.stratim.org.tr>

³⁰ Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.tasam.org>

³¹ RAND Corporation, <http://www.rand.org>

³² Chatham House, <http://www.chathamhouse.org>

³³ Brookings, <http://www.brookings.edu>

³⁴ The Jamestown Foundation, <http://www.jamestown.org>

³⁵ The Washington Institute of Near Eastern Policy, <http://www.washingtoninstitute.org>

³⁶ The Center of European Policy Studies, <http://www.ceps.be>

³⁷ Carnegie Endowment for International Peace, <http://carnegieendowment.org>

³⁸ Atlantic Council, <http://www.atlanticcouncil.org>

³⁹ "Коммерсантъ", №109 (332), 11.06.1993, №144 (367), 31.07.1993; №63 (1021), 13.04.1996, Известия, 09.03.1992, 04.08.1993 г.; "Независимаягазета", 20.08.2010; The Economist, "Russian Pressure on Azerbaijan," Foreign Report , 14.07. 1994; The Washington Times, March 9, 1992, p. A 9; Al Jazeera, "Turkey's new visionary: One Middle East country is forging ahead with plans to become a regional superpower", 18.07. 2010; "Turkiye bolgede superguc olabilir", Hurriyet, 23 Eylul, 1991, 05.03.1992; Milliyet, 08.04.1993; Takvim, 24.11.2009; Shahin Abbasov, Azerbaijan-Turkey Military Pact Signals Impatience with Minsk Talks – Analysts, 18 January 2011 (<http://www.eurasianet.org/node/62732>); ИА "REGNUM, "Парламент Азербайджана ратифицировал военное соглашение с Турцией", 21.12.2010; Сергей Маркедонов, [Соседи Грузии: доипосле «Пятидневнойвойны»](http://www.politcom.ru), 22.08.2008, <http://www.politcom.ru>;

C.Ariel, "The New 'Great Game': Oil Politics in the Caucasus and Central Asia", The Heritage Foundation Backgrounder No. 1065, Washington, DC, January 25, 1996; C. Svante, "Turkey and the Conflict in Nagorno-Karabakh: A Delicate Balance," Middle Eastern Studies, Vol. 34, No. 1, January 1998, pp. 51–72; Aydın, M., "Turkish Foreign Policy; Framework and Analysis", SAM, Papers, No.1, Ankara, Centre for Strategic Research, 2004; A.Муталибов, "В 55 лет мне пришлось начать с нуля", Политический журнал, 24. 05. 2004

⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr>, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, <http://www.mfa.gov.az>, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı İdarəsi, <http://dmfa.nakhchivan.az>, ՀՀ ԱԳՆ, <http://www.mfa.am>, ԼՂՀ ԱԳՆ,

Թուրքիայի և Ադրբեջանի էկոնոմիկայի նախարարության⁴² պաշտոնական կայքերը:

Արենախոսության մեթոդաբանական հիմքը

Աշխատությունը կատարված է գիտահետազոտական արդի մեթոդներով ու սկզբունքներով: Առաջնորդվել ենք պատմաքննական, պատմահամեմատական, պատմահամադրական եղանակներով, օգտագործվել է նախորդ ուսումնասիրողների փորձն ու ձեռքբերումները, որոնք առկա են քաղաքագիտական -պատմագիտական աշխատություններում:

Աշխատանքի գիտական նորույթը

Ատենախոսությունը պատմագրության և քաղաքագիտության մեջ առաջին փորձն է գիտական համապարփակ ուսումնասիրության ենթարկել 1991-2010թթ. Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական համագործակցությունը: Նորույթ են հանդիսանում 2010թ. ստորագրված «Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ռազմավարական գործընկերության և փոխադարձ աջակցության մասին» համաձայնագրի բովանդակային վերլուծությունը:

Աշխատանքի կիրառական նշանակությունը

Ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև՝ գործնական-կիրառական նշանակություն: Ատենախոսության մեջ ներկայացված փաստերը, առաջ քաշված դրույթները, կատարված մեկնաբանությունները և եզրահանգումները կարող են օգտակար լինել ինչպես Թուրքիա-Ադրբեջան համագործակցության առանձին հիմնախնդիրների ուսումնասիրման, այնպես էլ արդի փուլում տեղի ունեցող մի շարք տարածաշրջանային գործընթացների վերլուծման առումով: Ատենախոսությունը կարող է օգտակար լինել տարածաշրջանային քաղաքականության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների իրականացման նպատակով:

Աշխատանքի փորձաքննությունը

Աշխատանքի հիմնական դրույթներն ու եզրակացությունները ներկայացվել են հեղինակի կողմից հրատարակված գիտական հոդվածներում: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնում:

<http://www.nkr.am>, Ministry of Foreign Affairs of Georgia, <http://www.mfa.gov.ge>, Министерство Иностранных Дел Российской Федерации, <http://www.mid.ru>,

⁴¹Türkiye Büyük Millet Meclisi, <http://www.tbmm.gov.tr>, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, <http://www.meclis.gov.az/>

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, <http://www.ekonomi.gov.tr>, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, <http://www.economy.gov.az>

Արենախոսության կառուցվածքը

Ատենախոսության կառուցվածքը համապատասխանեցված է հետազոտության նպատակներին և խնդիրներին: Այն ունի երեք գլուխ և ինը ենթագլուխ:

Առաջին գլուխը՝ վերնագրված «**Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական համագործակցության ձևավորման շրջան**» փորձ է ներկայացնելու և վերլուծության ենթարկելու ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո Ադրբեջանի նորանկախ հանրապետության հետ Թուրքիայի հարաբերությունների վերականգնման գործընթացը և այն պայմանավորող արտաքին և ներքին գործոնները: Առաջին ենթագլխում վերլուծության են ենթարկվում Ադրբեջանի նկատմամբ Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականության գաղափարական-քաղաքական հիմքերը: Ներկայացվում է Թուրքիա-Ադրբեջան պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը Թուրքիայի «նեո-թուրանական» արտաքին քաղաքականության համատեքստում: Ընդգծվում է Կովկասում և Միջին Ասիայում ազգակից, լեզվական և պատմա-մշակութային կապեր ունեցող նորանկախ թյուրքալեզու պետությունների ստեղծմամբ Թուրքիայի կողմից իր ազդեցությունը թյուրքալեզու հանրապետությունների վրա տարածելուն միտված գաղափարախոսության քաղաքականությունը: Արձանագրվում է նեո-պանթուրքիզմ անվանմամբ քաղաքական ուղեգծի միջոցով թյուրքալեզու հանրապետություններում իր ազդեցությունը տարածելու և Թուրքիան գերտերության վերածելու գաղափարներն իրագործելու գործընթացը, և 1990 թվականից մինչև 1990-ական թթ. վերջը Ադրբեջանի ու Միջին Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունում նկատելի նեո-պանթուրքական նկրտումները: Զուգահեռաբար, նշվում է 1991-1995թթ. Արևմուտքի կողմից մշակված և սատարվող զարգացման «թուրքական մոդելի» կիրառման հանգամանքը Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջաններում՝ որպես Իրանի իսլամական արմատականության տարածման հակակշիռ: Շեշտադրվում է Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում ազգայնական գաղափարախոսության գերակայությունը, որի պաշտոնական բանաձևումն է «Մեկ ազգ-երկու պետություն» կարգախոսը: Որպես եզրահանգում նկատվում է ռազմավարական դիրքի պատճառով տարածաշրջանային գերակայության հաստատման համար առանցքային նշանակություն ներկայացնող Ադրբեջանի շուրջ 1990-ական թվականներից հետո Արևմուտք - Թուրքիա և Ռուսաստան - Իրան հիմնական երկու ռազմավարական ուժերի մրցակցությունը:

Երկրորդ ենթագլուխը Ադրբեջանի նախագահ Ա. Էլչիբեյի կառավարման ժամանակաշրջանում՝ 1992-94թթ. Թուրքիա-Ադրբեջան սերտ համագործակցության հաստատման գիտական վերլուծության փորձ է: Նշվում է տվյալ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանում գործող քաղաքական ուժերի թվում Թուրքիայի շահերի արտահայտիչն ու իրականացմանը նպաստող «գործոն» համարվող Ա.Էլչիբեյի առաջնորդությամբ Ադրբեջանի Ժողովրդական Ճակատի

իշխանության գալու հանգամանքը և հեղաշրջման պատմությունը: Ընդգծվում է , որ Ադրբեջանի նախագահ Ա. Էլչիբեյի բացահայտ թուրքամետ ու արևմտամետ քաղաքականությունը և հարաբերությունների սառեցումը Իրանի ու Ռուսաստանի հետ, նպաստում է ռազմական իրավիճակի վատթարացման համապատկերում Ադրբեջանում ներքին քաղաքական լարվածության խորացմանը: Նշվում է նաև, որ Ադրբեջանում իրագործված հերթական իշխանափոխությունը և Հ. Ալիևի անձը համարվել է Ռուսաստանի ու Իրանի շահերին համապատասխանող իրողություն: Առաջին գլխի եզրահանգումների շարքում նշվում են ԽՍՀՄ փլուզմամբ պայմանավորված՝ Ադրբեջանի նկատմամբ իր ազդեցությունը հաստատելու նպատակով Թուրքիայի պանթուրանական գաղափարախոսության և «թուրքական մոդելի» գործոնի կիրառումը, ԼՂ հակամարտության ռազմականացմամբ նշյալ երկու պետությունների միջև հարաբերությունների ամրապնդումը «ղարաբառյան գործոնի» միջոցով, ինչպես նաև Թուրքիա - Ադրբեջան հարաբերություններում ադրբեջանական կլանների դերը ներիշխանական պայքարում թուրքական ազդեցության հաստատման համար:

Երկրորդ գլուխը՝ վերնագրված **«Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական համագործակցության զարգացման շրջան. ռազմավարական դաշինքի ինստիտուցիոնալ ամրապնդումը»** բաղկացած է երեք ենթագլուխներից և ներկայացնում է Ադրբեջանի նախագահներ Հեյդար և Իլհամ Ալիևների օրոք Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական համագործակցության զարգացումն ու ինստիտուցիոնալ ամրապնդումը, 2010թ. «Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ռազմավարական գործընկերության ու փոխադարձ աջակցության մասին» համաձայնագրի և դրանից բխող քաղաքական հետևանքների վերլուծությունը:

Առաջին ենթագլուխը ներկայացնում է Հ. Ալիևի կառավարման տարիներին երկու պետությունների միջև զարգացող քաղաքական և տնտեսական համագործակցությունը՝ աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական գործընթացների համատեքստում, դիվանագիտական հարաբերությունների, պաշտոնական այցերի դինամիկան, ինչպես նաև հարաբերություններում որոշակի «լարվածության» շրջանի պատճառների և հետևանքների վերլուծությունը: Մասնավորապես, կարևորվում է նավթային գործարքում թուրքական նավթային ընկերությունների մասնակցությամբ Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների նոր մակարդակի հաստատումը՝ նաև պայմանավորված դեպի Արևմուտք կառուցվելիք նավթային խողովակաշարի Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան թուրքական երթուղու միջոցով երկու պետությունների քաղաքական-տնտեսական շահերի խորացմամբ: Շեշտվում է, որ «Դարի Պայմանագիրը» էներգատնտեսական գործարք լինելից զատ, գլխավորապես աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական կարևորագույն նշանակության նախագիծ էր: Դա, ըստ էության, Ադրբեջան-Թուրքիա հարաբերություններում, ինչպես նաև արտաքին ու ներքին քաղաքականությունն ուղղորդող հիմնական գործոնն է, որը կանխորոշում է այդ երկրների տեղն ու դերը Արևմուտքի ծրագրերում: Այդ համատեքստում առանձին ուշադրություն է դարձվում 1995թ. Ադրբեջանում տեղի ունեցած

«մարտյան իրադարձություններին», երբ Հ. Ալիևի վարչակարգի դեմ ՆԳՆ Ոստիկանության հատուկ նշանակության զորամիավորման ղեկավար Ռովշան Զավադովի կողմից կազմակերպված հեղաշրջման փորձում մեղադրվում են թուրքական հատուկ ծառայությունները, ինչը վտանգում է թուրք-ադրբեջանական զարգացման ընթացքը: Թուրքիայի վարչապետ Թ. Չիլլերի /1995թ. ապրիլի 12; 1996թ. ապրիլի 14-15/ և նախագահ Ս. Դեմիրելի /ղեկտեմբերի 7-9/ Բաքու կատարած պաշտոնական այցերից հետո երկու պետությունների միջև առաջացած քաղաքական խնդիրները հիմնականում հարթվում են և սկսվում է համագործակցության ընդլայնման շրջանը գրեթե բոլոր ոլորտներում: Այդ երկրների երկկողմ հարաբերությունները թևակոխում են առավել կայուն և դինամիկ զարգացման փուլ, որը բնորոշվում է նաև փոխադարձ կապերի իրավապայմանագրային հենքի մշակմամբ և ինստիտուցիոնալացմամբ: Հատկապես կարևորվում է թուրք-ադրբեջանական համագործակցությունը ռազմական ու տնտեսության ասպարեզներում, ինչպես նաև միջազգային կառույցներում: Ընդգծվում է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի առավել սերտ համագործակցությունը ՄԱԿ, ԵԱՀԿ, ԵԽ, ՆԱՏՕ, Իսլամական վեհաժողով եւ Թյուրքալեզու պետությունների խորհուրդ կազմակերպություններում, և հատկապես հոգուտ Բաքվի ԼՂ հիմնահարցի կարգավորման հարցում Թուրքիայի ստանձնած յուրօրինակ միջնորդի և «կապող օղակի» դերակատարումը Ադրբեջանի և Եվրոատլանտյան կառույցների միջև: Հանգամանորեն նշվում են բոլոր այն կառուցվածքային փոփոխությունները, որոնք Հ. Ալիևի կառավարման շրջանում հանգեցնում են ոչ միայն Թուրքիայի հետ Ադրբեջանի հարաբերությունների խորացմանը, այլև այդ երկրի հետևողական համարկմանը այն միջազգային կառույցներին, որի մասն է կազմում Թուրքիան:

Երկրորդ ենթազյխում վերլուծության է ենթարկվում Հ. Ալիևի որդի՝ Իլիամ Ալիևի օրոք որդեգրված հիմնական քաղաքական ուղու շարունակումը՝ ուղենշային իրադարձությունների համատեքստում: Այդպիսիք են նկատվում 2004թ. դեկտեմբերին Կարս-Ախալքալաք-Բաքու երկաթուղային նախագծի վերաբերյալ արձանագրության ստորագրումը Թուրքիայի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև, 2005թ. մայիսին Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ադրբեջանական հատվածի հանդիսավոր գործարկումը և 2010թ. Ստամբուլում Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Ղրղզստանի և Ղազախստանի կողմից Թյուրքալեզու պետությունների Խորհուրդ կազմակերպության ստեղծումը: Այս քաղաքական ուղեգծի օրինաչափ արդյունք է համարվում 2010թ. կնքված «Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ռազմավարական գործընկերության ու փոխադարձ աջակցության մասին» համաձայնագրի հաստատումը, ինչը Թուրքիա-Ադրբեջան քաղաքական առավելագույնս ամրապնդում է համագործակցությունը՝ երկու պետությունների հարաբերությունները բարձրացնելով իրավաքաղաքական նոր հարթություն: Առանձին ենթակետով ներկայացվում է վերոնշյալ համաձայնագրի բովանդակության, քաղաքական նախադրյալների, տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռության վրա հնարավոր ազդեցության վերլուծությունը՝

տարածաշրջանային զուգահեռ քաղաքական գործընթացների համատեքստում: Ըստ քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ոլորտների, հողված առ հողված ներկայացվում են համաձայնագրի հիմնական սկզբունքներն ու դրույթները: Տարածաշրջանային զարգացումների վրա հնարավոր ազդեցության տեսանկյունից հատկապես ընդգծվում է հողված թիվ 2-ը՝ համատեղ պաշտպանության և փոխօգնության մասին, որը հնարավոր է կիրառել ընդդեմ Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության՝ Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների վերսկսման դեպքում: 2010թ. թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական համաձայնագրի վերլուծության հիմամբ արված եզրահանգումների համաձայն, թուրք-ադրբեջանական դաշինքը ունենալով կայուն գաղափարախոսական հիմք և քաղաքական համապատասխան նախադրյալներ՝ ներկա աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում հանդիսանում է միջազգային ուժերի հարաբերակցության հավասարակշռությունը խախտող և ազդեցությունների հաշվեկշիռը փոխելուն նպատակաուղղված ապակայունացնող գործոն՝ ներկայացնելով լուրջ սպառնալիք ՀՀ ազգային անվտանգությանը: Երրորդ ենթագլուխը վերաբերում է թուրք-ադրբեջանական դաշինքում Վրաստանի ներգրավման հետևողական քաղաքականության և ուրվագծվող միտումների քննությանը: Ըստ այդմ, 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմից հետո՝ հարաբերությունները խզելով Ռուսաստանի հետ և պաշտոնապես հրաժարվելով ԱՊՀ անդամակցությունից, Վրաստանը շարունակում է իրագործել եվրոատլանտյան կառույցներին համարկվելու քաղաքականությունը, մասնավորապես Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հետ համագործակցության սերտացմամբ: Որպես ասվածի վկայություն, նշվում է 2006-2009 թթ. մշակված Վրաստանի արտաքին քաղաքական ռազմավարության փաստաթուղթը, որում Թուրքիան ներկայացված է որպես ռազմավարական դաշնակից, հատկապես՝ անվտանգության, պաշտպանության, տնտեսության, առևտրի և էներգետիկայի ոլորտներում: Շեշտվում է Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում Վրաստանի ռազմավարական նշանակությունը ոչ միայն իբրև տարանցիկ երկիր ու երկու երկրներին միմյանց կապող տարածք, այլև Վրաստանի հայաբնակ Սամցխե-Ջավախեթի վարչական շրջանում Թուրքիայի կողմից թուրք-մետսխերի /Ahiska Türkleri/ «հայրենադարձությունը» կազմակերպելու միջոցով տեղի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությանն ուղղված քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության հաջողության դեպքում Սամցխե Ջավախեթի և Ադրբեջանին սահմանակից Քվեմո Քարթլիի ադրբեջանաբնակ տարածքները կդառնան թյուրքական միջանցք՝ միացնելով միմյանց Ադրբեջանն ու Թուրքիան, և միաժամանակ հատելով Հայաստանը հյուսիսին կապող ուղղահայացը, ինչին միտված է նաև աշխարհառազմավարական նշանակության էներգահամակարգերի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարի և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու կառուցումը Սամցխե Ջավախեթի տարածքում: Վրաստանին թուրք-ադրբեջանական դաշինքում ներառելուն ուղղված քաղաքականության համատեքստում են դիտվում այդ երկրում մեծածավալ

ծրագրերի կատարումը ռազմական, տնտեսության, առևտրի, կրթության ու մշակույթի բնագավառներում: Փաստական նյութերի համադրումը հիմք է ծառայում եզրակացնելու, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը վարում են Վրաստանի հանդեպ քաղաքական ու տնտեսական վերահսկման լծակներ ու մեխանիզմներ ստեղծելու աստիճանական և նպատակաուղղված քաղաքականություն, ինչի արդյունքում Վրաստանը միջնաժամկետ հեռանկարում հայտնվելու է Թուրքիա-Ադրբեջան դաշինքի ազդեցության գոտում և վերահսկողության ներքո:

Երրորդ՝ **«Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների բնույթը պայմանավորող հիմնական գործոններ և հակասություններ»** վերնագրով գլուխը բաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխը թուրք-ադրբեջանական հարաբերություններում հայկական գործոնի նշանակության վերլուծությունն է: Կարևորվում է Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը, որի շնորհիվ Հայաստանը մշտապես եղել է ուրույն գործոն հանդիսանալով կարևոր օղակ՝ հյուսիս-հարավ և արևմուտք- արևելք աշխարհաքաղաքական հանգույցում փոփոխվող ռազմաքաղաքական իրավիճակներում, խաղալով քաղաքակրթական պատվարի կամ հաղորդակցական կամուրջի դեր: Առավել կարևորվում է Հայկական գործոնի ռազմաքաղաքական նշանակությունը պանթյուրքիստական ծրագրերի իրագործման և Թուրքիա-Ադրբեջան-Միջին Ասիա ծավալման ճանապարհին: Այս աշխարհաքաղաքական ծիրում են քննարկվում Թուրքիայի կողմից ի նպաստ Ադրբեջանի և ընդդեմ Հայաստանի ձեռնարկված դիվանագիտական, տնտեսական և այլ կարգի քայլերը:

Եզվում է նաև հայկական գործոնի շրջանակներում հայկական սփյուռքի ազդեցությունը թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների վրա: Հաշվի առնելով հայկական սփյուռքի ազդեցությունը աշխարհի տարբեր պետություններում, մասնավորապես ԱՄՆ-ում, ՌԴ-ում, Ֆրանսիայում, Սիրիայում, Լիբանանում և նրա լրբիստական գործունեությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը Սփյուռքն ընկալում են որպես առաջնային սպառնալիք և դրան փորձում են հակադրել սեփական լրբիստական ուժերը: ԼՂ հակամարտության հարցում փորձ է արվում Հայկական գործոնը դիտարկել որպես թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների բնույթը պայմանավորող առանձնահատուկ խնդիր՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Չանգեզուրի վրա վերահսկողություն սահմանելու ճանապարհով Հայկական գործոնը վերջնականապես չեզոքացնելու համատեքստում:

Երկրորդ ենթագլուխը նվիրված է երկու պետությունների հարաբերություններում կրոնական գործոնի ուսումնասիրմանը: Ի տարբերություն «ազգայնական» գործոնի Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում «խլամական գործոնը» երբևէ չի խաղացել վճռորոշ դեր, այլ հանդիսացել է միայն այլընտրանքային գործիք Թուրքիայի ձեռքում, որը փորձում է բոլոր հնարավոր ուղիներով իր քաղաքական ազդեցությունն ու վերահսկողությունը հաստատել Ադրբեջանում: «Խլամական» գործոնը որպես «փափուկ ուժի» քաղաքականության բաղադրիչ Ադրբեջանում հիմնականում կիրառվել է Իրանի կողմից՝

այսմանավորված երկու պետությունների շիա իսլամի դավանանքով: Թուրքիան, լինելով հաննեֆիական սուննիականություն դավանող պետություն, կրոնական տեսանկյունից Ադրբեջանի հետ պատկանում են իսլամի տարբեր ճյուղերի, իսկ սուննի-շիա ավանդական հակամարտությունն ու թշնամությունը մահմեդական աշխարհում հայտնի իրողություն է: Այս տեսանկյունից Թուրքիային և Ադրբեջանին կարող է միավորել միայն ընդհանուր մահմեդական համերաշխությունը: 2000թ. հետո, Ադրբեջանում Թուրքիայի կրոնական քաղաքականությունը իրականացվում է հիմնականում երկու՝ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ուղղություններով: Ադրբեջանում պաշտոնապես ներկայացված է Թուրքիայի Կրոնական հարցերով վարչության, իսկ ոչ պաշտոնական ազդեցությունը իրականացվում է Գյուլենական շարժման միջոցով: Պաշտոնապես լինելով ոչ կառավարական կազմակերպություն այս շարժումը սերտորեն առնչվում է Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների հետ: Գյուլենականությունն ունի մեծ ռեսուրսներ և ազդեցություն միջազգային ասպարեզում՝ հատկապես թյուրքական աշխարհում: Գյուլենական շարժման առանձնահատկությունն իսլամական-պանթյուրքիստական համակցությունն է: Ադրբեջանում իսլամական քարոզի հետ համատեղ նրանց կողմից իրականացվում է պանթյուրքական գաղափարախոսության քարոզչություն՝ այդպիսով ծառայելով Թուրքիայի պետական շահերի ամրապնդմանը: Գյուլենական շարժումը Ադրբեջանում վարում է բավականին մեղմ քաղաքականություն և բացահայտ հակաշիական և հակապետական գործունեություն չի ծավալում: Նշվում է, որ օգտագործելով «ազգայնական» և «իսլամական» գործոնները որպես «փափուկ ուժի» կիրառման միջոցներ՝ Թուրքիան իրականացնում է իր քաղաքական ազդեցությունն Ադրբեջանի տարբեր սոցիալ-մշակութային շերտերում տարածելու և ամրապնդելու հետևողական քաղաքականություն:

Երրորդ ենթագլուխը ներկայացնում է Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում քրդական գործոնի դերի վերլուծությունը՝ «Մեծ Մերձավոր Արևելք» ԱՄՆ ռազմավարության համատեքստում: Քրդական հարցը ներկայացվում է որպես Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո ասպարեզ եկած միջազգային քաղաքական գործոն: Ներկայումս Մեծ Մերձավոր Արևելյան տարածաշրջանում իրենց աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական շահերն ունեցող «ուժային կենտրոնների» կողմից փորձ է արվում իրագործել «Մեծ Քրդստանի» նախագիծը: Նշվում է, որ Թուրքիան քրդական հարցը դիտում է որպես առանցքային ներքաղաքական խնդիր և պետության միասնականության համար հիմնական սպառնալիք՝ ունենալով ինչպես պատմական-իրավական, այնպես էլ ռազմական-քաղաքական հիմքեր:

Շեշտվում է այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանում քրդական գործոնը չի դիտվում որպես ազգային անվտանգության սպառնալիք: Ավելին, Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում քրդական գործոնը ունենալով բավականին ազդեցություն որոշակի լարվածություն կամ անհամաձայնություն է առաջացնում երկկողմանի հարաբերություններում, ինչը դրսևորվում է Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի «քրդական քաղաքականության» դեմ պաշտոնական

հայտարարությունների և դիվանագիտական դեմարշների միջոցով: Հիմք ընդունելով Ադրբեջանի քաղաքական կյանքում առկա քրդական ազդեցիկ ներկայությունը վկայող փաստագրությունը՝ արձանագրվում է Ադրբեջանի ներքաղաքական կյանքում քրդական գործոնը որպես կազմակերպված ուժ լինելու իրողությունը: Ընդգծվում է, որ Թուրքիան բազմիցս պաշտոնական մակարդակով մեղադրել է Ադրբեջանին քրդերի վերաբնակեցման գործընթացի և ՔԲԿ-ի սատարման համար, սակայն ադրբեջանական իշխանությունը շարունակաբար մերժել է ՔԲԿ-ն որպես ահաբեկչական կազմակերպություն ճանաչելու Թուրքիայի պահանջը: Փաստվում է Ադրբեջանում, ինչպես նաև Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում քրդական գործոնի որոշակի նշանակությունը:

Չորրորդ ենթագլուխը քննարկում է Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմավարական դաշինքի սպառնալիքը ՀՀ և ԼՂՀ ազգային անվտանգությանը՝ տարածաշրջանային զարգացումների միտումների համատեքստում: Ադրբեջանի 2010թ. Ռազմական դոկտրինի / հիմքում 2007թ. Ադրբեջանի Ազգային Անվտանգության ռազմավարության հայեցակարգն է/ 2-րդ դրույթում Ադրբեջանի ազգային անվտանգության վրա բացասաբար ազդող հիմնական գործոնների թվում նշված են «ադրբեջանական տարածքների օկուպացման» շարունակումը և դրանցում հայկական կողմի «ավերիչ» գործունեությունը, իսկ 3-րդ դրույթում՝ արտաքին սպառնալիքների թվում առաջին հերթին ընդգծված է Ադրբեջանի տարածքի հայկական «օկուպացիան»: Ի թիվս այլ պաշտոնական փաստաթղթերի, օրինակ է բերվում 2011թ. հունիսի 18-ին Տրապիզոնում Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև ստորագրված հռչակագիրը /Trabzon Declaration/, որում հաստատագրվում է «Ադրբեջանի Հանրապետության ԼՂ-ի և ԼՂ-ի հարակից տարածքի շուրջ հակամարտության, ինչպես նաև Վրաստանի Աբխազիա և Ցխինվալի/ Վլ. Օսիա շրջանների շուրջ հակամարտության հնարավորինս արագ կարգավորման կարևորությունը՝ հիմք ընդունելով ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության և միջազգայնորեն ճանաչված Ադրբեջանի ու Վրաստանի սահմանների» դրույթը:

ՀՀ և ԼՂՀ ազգային անվտանգությանն ուղղված մեկ այլ սպառնալիք է նկատվում թուրք-ադրբեջանական ռազմաստրատեգիական դաշինքի տարածումը դեպի Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու պետություններ և Թյուրքալեզու պետությունների համագործակցության խորհրդի ներգրավումը ԼՂ հակամարտության կարգավորման գործընթացում: Արձանագրվում է, որ Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմավարական դաշինքը, ինչպես նաև առ հասարակ Թյուրքալեզու պետությունների համագործակցության խորհրդի ամրապնդումն ու ընդլայնումը, որպես ինստիտուցիոնալ կառույց, անմիջական սպառնալիք է ներկայացնում ՀՀ և ԼՂՀ ազգային անվտանգությանը:

Աշխատանքը պարունակում է նաև առանձին բաժին՝ «Հավելված», որտեղ գետեղված է Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստորագրված առավել նշանակալից իրավական փաստաթղթերի ցանկը՝ ըստ ոլորտների:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի քննությունը թույլ է տալիս կատարել հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

1. 1985թ. ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցման» ժամանակաշրջանում քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում, Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրավիճակը, ինչպես նաև Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում տեղի ունեցող ներքին զարգացումները հնարավորություն ընձեռեցին Թուրքիային համապատասխան քայլեր ձեռնարկել Ադրբեջանում իր ազդեցության հաստատման համար:

Թուրքիան սկսեց տարբեր մեթոդներով աշխատել նախ Ադրբեջանի, ապա Կենտրոնական Ասիայի թյուրքախոս պետությունների ինչպես ղեկավարությունների, նույնպես և քաղաքականապես ակտիվ հանրության հետ: Ադրբեջանի վրա անուղղակիորեն ազդելու և վերջինին դեպի իրեն կողմնորոշելու նպատակով Թուրքիան որպես հիմնական մարտավարություն կիրառում է ազգայնական, մասնավորապես պանթյուրքական գաղափարախոսության, «թյուրքական մոդելի» գործոնի, ինչպես նաև սուննի և նուրջու ուղղության իսլամի քարոզչությունն ու համապատասխան ենթակառուցների ներդնումը Ադրբեջանում: Թուրքիան իբրև «փափուկ ուժի» քաղաքականության գործիք «ազգայնական» և «իսլամական» գաղափարախոսությունները կիրառում է թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքական դաշտում՝ հարմարեցնելով և համապատասխանեցնելով տվյալ ժամանակաշրջանին հատուկ աշխարհաքաղաքական գործընթացների և վերաձևումների ընդհանուր միտումներին: Արդյունքում, Թուրքիան կարճ ժամանակահատվածում ապահովում է իր ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրոնական ներկայությունը Ադրբեջանում:

2. Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները պայմանավորող գլխավոր գործոններից է աշխարհաքաղաքական գործոնը: Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների վրա ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցություն է գործում ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի, ՌԴ-ի, Իրանի և Իսրայելի շահերի համընկնումն ու բախումը տարածաշրջանում:

Ադրբեջան-Թուրքիա հարաբերություններում որոշիչ է աշխարհատնտեսական գործոնի ազդեցությունը, որը պայմանավորվում է 1994թ. ստորագրված միջազգային բազմակողմ «Դարի Պայմանագրի» կնքմամբ: Դա, ըստ էության, Ադրբեջան-Թուրքիա հարաբերություններում, ինչպես նաև արտաքին ու ներքին քաղաքականությունն ուղղորդող գործոնն է, որը կանխորոշում է այդ երկրների տեղն ու դերը Արևմուտքի էներգետիկ ռազմավարությունում: Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում մեծ նշանակություն ունեցավ «ղարաբաղյան գործոնը» որպես միմյանց հետ հարաբերությունների զարգացման և ամրապնդման «պատմական» հնարավորություն: Ադրբեջանում «ղարաբաղյան գործոնը» օգտագործվեց և օգտագործվում է քաղաքական վերնախավի ձևավորման գործընթացում՝ խաղաքարտ հանդիսանալով իշխանության տարբեր ուժերի համար: 1991-1995թթ. Թուրքիա - Ադրբեջան հարաբերությունների վրա ազդեցություն են գործել Ադրբեջանի միջկլանային ու ներիշխանական պայքարում միմյանց ներուժը և ռեսուրսները որպես գործիք օգտագործելու միջոցով մի կողմից

տեղական որևէ կլանի իշխանությունը, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ազդեցությունը Ադրբեջանում հաստատելու կամ մեծացնելու միտումները:

3. Հայկական գործոնը խոչընդոտում է Թուրքիայի և Ադրբեջանի տարածաշրջանային նպատակների իրագործմանը և միաժամանակ ակտիվ օգտագործվում է երկու հանրապետություններում հասարակական կարծիքում եղած կաղապարների շահարկման և ներքաղաքական նպատակների իրականացման ոլորտում: Ադրբեջանի միջոցով դեպի Միջին Ասիա Թուրքիայի քաղաքական-տնտեսական ազդեցության ընդլայնման քաղաքականության համատեքստում Հայաստանը ու ԼՂՀ-ն կատարում են արգելափակող, զսպիչ գործառույթներ: Մյուս կողմից, հայկական գործոնը միավորում է այդ երկու պետություններին՝ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու «կերպարի» և իբր ազգային անվտանգության դեմ սպառնալիքի գաղափարի: Թուրքիան և Ադրբեջանը միջազգային առյուծկապով նույն դիրքորոշմամբ են հանդես գալիս ԼՂ հակամարտության կարգավորման, Հայոց Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցերի շուրջ, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մակարդակներում համագործակցում են միմյանց հետ հակահայկական քաղաքականության մշակման ու իրագործման խնդրում:

4. Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում միանգամայն առանձնահատուկ դեր ունի քրդական գործոնը: Վերջինը հետևողականորեն օգտագործվում է Մեծ մերձավորարևելյան տարածաշրջանում իրենց աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական շահերն ունեցող «ուժային կենտրոնների» կողմից: Քրդական գործոնը հիմնականում ի հայտ է գալիս Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունների որոշակի լարվածությանը կամ անհամաձայնությանը զուգահեռ և դրսևորվում Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի «քրդական քաղաքականության» դեմ պաշտոնական հայտարարությունների և դիվանագիտական դեմարշների միջոցով՝ հիմք ընդունելով Ադրբեջանի քաղաքական ու տնտեսական վերնախավում առկա քրդական ազդեցիկ ներկայությունը: Մինչև նույն ժամանակ Ադրբեջանը քրդական գործոնն օգտագործում է, ձգտելով առավելագույնս քաղաքական դիվիդենտներ ձեռք բերել տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում:

5. 2002թ. հետո, Թուրքիան որդեգրել էր նոր քաղաքական ուղեգիծ՝ «գրո խնդիր հարևանների հետ» բանաձևի շրջանակում առաջնահերթությունը տալով ակտիվ արտաքին քաղաքականություն իրագործմանը հատկապես նախկին Օսմանյան կայսրության տարածաշրջանում: Այդուհանդերձ, Թուրքիայի կողմից նոր արտաքին քաղաքական հայեցակարգը պետք է դիտարկել որպես մարտավարական փոփոխություն՝ պայմանավորված աշխարհակառուցման նոր գործընթացներում իր համապատասխան տեղը զբաղեցնելու և աշխարհաքաղաքական վերածակվորումներին համահունչ լինելու անհրաժեշտությամբ: Ուստի, ռազմավարական, ռազմաքաղաքական և տնտեսաքաղաքական տեսանկյունից Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղեգիծը շարունակում է մնալ գործնականում գրեթե անփոփոխ՝

ենթարկվելով միայն ժամանակակից «խաղի օրենքներին» համապատասխան մարտավարական ձևափոխումների և հայեցակարգային վերածնակերպումների:

6. 2010թ. «Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ռազմավարական գործընկերության ու փոխադարձ աջակցության մասին» համաձայնագրի ստորագրումը երկու երկրների հարաբերությունները տեղափոխեց որակական նոր հարթություն: Թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական համաձայնագիրը ներկա աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում հանդիսանում է միջազգային ուժերի հարաբերակցության հավասարակշռությունը խախտող և ազդեցությունների հաշվեկշիռը փոխելուն նպատակաուղղված ապակայունացնող գործոն: Թուրք-ադրբեջանական դաշինքը ՀՀ ու ԼՂՀ ազգային անվտանգության դեմ ուղղված սպառնալիք է:

7. 2008 թ. ռուս-վրացական «Հնգօրյա պատերազմը» խթանեց Հարավային Կովկասում աշխարհաքաղաքական զարգացումների ընթացքը: Վրաստանի հանդեպ Թուրքիան և Ադրբեջանը սկսեցին վարել քաղաքական ու տնտեսական վերահսկման լծակներ ու մեխանիզմներ ստեղծելու աստիճանական և նպատակաուղղված քաղաքականություն, որի արդյունքում Վրաստանն ընթացավ Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական դաշինքում ընդգրկվելու ճանապարհով: 2008թ. ռուս-վրացական պատերազմի արդյունքում մեկուսացվելով Ռուսաստանից և պաշտոնապես հրաժարվելով ԱՊՀ անդամակցությունից, Վրաստանն իր հետագա զարգացումը կապում է Արևմուտքի /վարելով եվրոատլանտյան կառույցներին համարկվելու քաղաքականություն/, իսկ տարածաշրջանային մակարդակում՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ: Վրաստանը վարում է բազմակողմանի համագործակցություն և Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ՝ պաշտոնապես երկու պետություններին ճանաչելով որպես ռազմավարական դաշնակիցներ: Այսպես, ընթացիկ գործընթացների արդյունքում, Վրաստանը կարող է հայտնվել Թուրքիա-Ադրբեջան դաշինքի ամբողջական ազդեցության գոտում և վերահսկողության ներքո:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. «Քրդական գործոնի որոշ առանձնահատկությունները Թուրքիայում և Ադրբեջանում», «21^{րդ} ԴԱՐ», թիվ 2, 2014, էջ 93-108:
2. «Վրաստանի ներգրավումը թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքում», «21^{րդ} ԴԱՐ», թիվ. 1 (47), 2013, էջ 20-31:
3. “Turkish-Azerbaijani relations: the dynamics of change” (in English), “21st CENTURY”, Vol. 1 (13), 2013, p. 35-44.
4. «Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջև ռազմավարական գործընկերության ու փոխադարձ օգնության մասին պայմանագիրը» թուրք-ադրբեջանական երկկողմ հարաբերությունների որակական նոր փուլի սկիզբ», «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտ, թիվ. 3, 2012, էջ 79-88:
5. “Воздействие внешних акторов на внутривполитическую ситуацию в Азербайджане”, Вестник Ереванского Государственного Университета: Международные отношения и политология, No.3, 2012, стр. 33-44.
6. «Թուրքիա-Ադրբեջան-Վրաստան ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորման միտումները», ՎԷՄ համահայկական ամսագիր, թիվ 3, 2012, էջ 186-194:
7. «Ադրբեջանական վերնախավի ձևավորման գործընթացը», «21^{րդ} ԴԱՐ», թիվ 6, 2012, էջ 55-71:

ЛИЯ САМВЕЛОВНА ЭВОЯН

Политическое сотрудничество между Турцией и Азербайджаном от 1991 по 2010 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 “Всемирная история, международные отношения”.

Защита состоится 28 декабря, в 13:00 часов на заседании специализированного совета 006, действующего при Институте востоковедения НАН РА. По адресу 0019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.

РЕЗЮМЕ

Изучение сотрудничества между Турцией и Азербайджаном в период с 1991 по 2010 имеет важное значение в контексте выявления основ и причин политического, правового, военного и экономического сотрудничества между военно-политического союза двух государств. Эта проблема напрямую связана с формированием системы национальной безопасности, и, следовательно, исследование выходит за рамки научного исследования и имеет практическое значение. Основной целью диссертации является комплексный анализ политического сотрудничества между Турцией и Азербайджаном, изучение роли внешних и внутренних факторов в двусторонних отношениях, а также выявление возможных тенденций текущих региональных политических событий в контексте турецко-азербайджанских отношений в течении 1991 по 2010 годов. В исследовании в основном рассматриваются процессы развития и углубления основных направлений турецко-азербайджанского сотрудничества с 1991-2010, политические, экономические, культурные, религиозные элементы турецко-азербайджанского сотрудничества, внутренние и внешние факторы, влияющие на отношения между двумя странами, правовая основа сотрудничества между Турцией и Азербайджаном, комплексное исследование турецко-азербайджанских двусторонних отношений в контексте глобальной и региональной политики.

Структура диссертации соответствует целям и основным задачам исследования. Она состоит из введения, трех глав, заключения, библиографии и приложения. Во введении обосновывается актуальность исследования, указывается объект, предмет, цели и задачи, методология, научная уникальность, теоретическая и практическая значимость исследования, предоставляется краткий обзор использованной литературы. В первой главе диссертации, озаглавленной **"Период формирования турецко-азербайджанского политического сотрудничества"** представлены восстановление турецко-азербайджанских отношений, влияния внешних и внутренних факторов на вышеупомянутом процессе в течение первых лет после распада СССР. В двух параграфах проанализированы идейно-политические основы внешней политики Турции по отношению к Азербайджану,

обсуждена "Нео-Тураническая" внешняя политика Турции и использование "Турецкой модели" на Южном Кавказе и в Центральной Азии с 1991 по 1995 год. Вторая глава под названием **"Период развития турецко-азербайджанского политического сотрудничества: институциональное укрепление стратегического партнерства"** состоит из трех параграфов и представляет развитие турецко-азербайджанского политического сотрудничества и укрепление двухсторонних отношений в период правления президентов Азербайджана Гейдара и Ильхама Алиевых. В этой главе также анализируется содержание "Соглашения о стратегическом партнерстве и взаимной поддержки", подписанного 16 августа 2010 года, с вытекающими отсюда политическими последствиями.

Третья глава озаглавленная **"Основные факторы и противоречия, определяющие характер турецко-азербайджанских отношений "** состоит из четырех параграфов. Первый параграф сосредоточен на значении и влиянии армянского фактора на турецко-азербайджанские политические взаимоотношения. Во втором параграфе рассматривается роль религиозного фактора в двусторонних отношениях. В третьем - сделана попытка проанализировать влияние курдского фактора на турецко-азербайджанские отношения в контексте стратегии "Большого Ближнего Востока" США. Глава завершается четвертым параграфом, в котором обсуждены угрозы национальной безопасности РА и НКР исходящие из стратегического партнерства между Турцией и Азербайджаном в контексте тенденций региональных развитий.

Заключение подводит итог основных результатов исследования. "Приложение", которое состоит из списка основных правовых документов между Турцией и Азербайджаном, отсортированных по соответствующим направлениям, прилагается к концу диссертации.

LIA SAMVEL EVOYAN

Turkey-Azerbaijan political cooperation from 1991 to 2010

The defense of the dissertation will take place at December 28, 13.00, at the meeting of the Specialized Concil 006 “World History, International Relations” at the Institute of Oriental Studies of the NAS RA. Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan Ave., 24/4.

The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of “World History” 07.00.02

SUMMARY

The study of Turkey-Azerbaijan cooperation from 1991 to 2010 has a significant importance in the context of revealing the bases and causes of political, legal, military and economic cooperation between the military-political alliance of the two states. This problem is directly linked to the formation of the national security system and, therefore, the study goes beyond the scientific study and has practical importance. The main objective of the dissertation is to make a comprehensive analysis of the political cooperation between Turkey and Azerbaijan, to examine the role of external and internal factors in bilateral relations as well as to identify the possible trends of current regional political developments in the context of Turkey-Azerbaijan relations in the timeframe from 1991 to 2010. The study mainly examines the development and deepening processes of the main directions of Turkey-Azerbaijan cooperation from 1991-2010, the political, economic, cultural, religious elements of Turkey-Azerbaijan cooperation, the internal and external factors affecting the relations between the two states, the legal basis of Turkey-Azerbaijan cooperation, the comprehensive research of Turkey-Azerbaijan bilateral relations in the context of global and regional policy.

The structure of the dissertation corresponds with the objectives and main tasks of the study. It consists of the introduction, three chapters, conclusion, bibliography and appendix. In the introduction the actuality of the study is underlined, its object, subject, aims and tasks, methodology, scientific uniqueness, theoretical and practical significance of the research are discussed, a brief description of the used literature is provided.. In the first chapter of the dissertation entitled “**The formation period of Turkey-Azerbaijan political cooperation**” the restoration of Turkey-Azerbaijan relations, the influence of external and internal factors on the aforementioned process during the first years of the dissolution of the USSR are disclosed. The two paragraphs aim to analyze the ideological-political basis of Turkey’s foreign policy towards Azerbaijan discussing Turkey’s “Neo-Turanic” foreign policy and use of the “Turkish Model” in the South Caucasus and Central Asia from 1991 to 1995.

The second chapter entitled **“The development period of Turkey-Azerbaijan political cooperation: institutional strengthening of the strategic partnership”** consists of three paragraphs and presents Turkey-Azerbaijan political cooperation development and institutional strengthening during the rule of Azerbaijan’s two presidents Heydar and Ilham Aliyevs. The chapter also analyzes the content and the ensuing political consequences of the “Agreement on Strategic Partnership and Mutual Support” signed in 16 August, 2010.

The third chapter entitled **“The main factors determining the nature of Turkey-Azerbaijan relations and contradictions”** consists of four paragraphs. The first paragraph is focusing on the importance and influence of Armenian factor on Turkey-Azerbaijan political relations. The second paragraph examines the role of the religious factor in the bilateral relations. The third paragraph attempts to analyze the Kurdish factor influence on Turkey-Azerbaijan relations in the context of “Great Middle East” U.S. strategy. The chapter is concluded by the fourth paragraph discussing the Turkey-Azerbaijan strategic partnership’s threat to RA and NKR national security in the context of regional development tendencies. The conclusion sums up the main outcomes of the research. The “Appendix” consisting of a list of Turkey-Azerbaijan main legal documents sorted by relevant areas is attached in the end of the dissertation.